

ПРАВОПИСНИ ОСОБЕНОСТИ НА СБОРНИКА МОЛѢБНЫ КАНОНЫ НА МАТЕЙ ПРЕОБРАЖЕНСКИ* (УПОТРЕБА НА БУКВИТЕ Ъ И Ѣ)

Иво БРАТАНОВ (Русе)

Книгата МОЛѢБНЫ КАНОНЫ (по-долу за краткост ще означаваме сборника МОЛѢБНЫ КАНОНЫ със съкращението МК)¹ заема важно място в книжовното дело на видния български народен будител Матей Преображенски, тъй като тя е неговата първа печатна книга². МК е двуезичен сборник – той съдържа текстове на черковнославянски и на български език. Текстовете³ на черковнославянски език в МК са богослужебни последования, заимствани от по-стари издания. Всички останали текстове в МК (предисловие от съставителя, кратко житие на св. свещеномъченик Антипа, кратко житие на св. великомъченик Мина и послеслов) са на български език и са съставени от Матей Преображенски.

За историята на новобългарския книжовен език определен интерес представляват текстовете на български език, включени в МК (вж. [2]), защото този сборник има своето място в нашата книжнина от третата четвърт на XIX век⁴.

В настоящия доклад ще бъдат изяснени две правописни особености на МК – употребата на буквите ъ и ѣ. Ще разгледаме тези особености, понеже изписването на буквите ъ и ѣ е свързано с колебания в практиката на нашите книжовници от третата четвърт на XIX век. Подредбата на разглеждания езиков материал съобразяваме с [12, с. 3 – 14, 17 – 19], за да се постигне съпоставимост.

I. Употреба на буквата ъ. В МК буквата ъ се пише както на етимологичното си място, така и неетимологично.

1. Етимологично буквата ъ се пише в следните случаи:

А. В предлозите прѣдъ (с. V), прѣзъ (с. 41) и слѣдъ (с. 44) и в представката **пре-**, вж. прѣстарѣлъ (с. 39), да са прѣдава (с. III).

Б. В края на наречията: добръ (с. III, 45), по горъ (с. V), твѣрдъ (с. 39), вѣтръ (с. 40), Послъ (с. 41), най послъ (с. 41), гдѣ (с. 42). Буквата ъ се пише също така в относителните наречия гдѣто (с. IV, 42, 43, 45) и на кадѣто (с. 47) и в относителното прилагателно име въз вѣтрѣшиѣ тѣ (с. 42), въз по вѣтрѣшиѣ тѣ (с. 42), образувано от наречието вѣтръ с помощта на наставката **-шен**.

В. Във формите, които са остатъци от старото двойствено число, вж. въз рѣцѣ тѣ (с. 41).

Г. В отглаголните съществителни: утѣшеніе (с. III), за намѣрѣніе (с. V), исцѣлѣніе (с. V), исцѣленіе (с. 40, 45), смѣшеніе (с. 44), посѣщеніе (с. 47).

Д. Буквата ъ **не се пише** след гласна, вж. мѣхъ (с. 44).

Е. В корените на следните думи: болѣсть (с. III, IV, 40), болѣстѣта (с. III, IV), да бѣга (с. 45), бѣдствемѣй (с. 46), бѣднѣй-а (с. V), на бѣднѣа (с. 45), извлѣче (с. 42), повлѣче (с. 45), възврѣма то (с. 41), проповѣда (с. 41), не си исповѣда (с. 45), благовѣстникъ (с. 39), во вѣки вѣковъ (с. 40), вѣчно (с. 47), вѣра (с. 39), съ вѣра (с. 40), с©съ вѣра (двукратно на с. 46), съ вѣр© (с. IV, V), вѣрва (с. V), вѣренъ (с. 39), маловѣрнѣ (с. 46), слабовѣрнѣ (с. 46), невѣрни тѣ (с. 40), о^ѣвѣренъ (с. 46), да поглѣдне (с. 40), глѣдаше (с. 43), да са приглѣда (с. III), глѣдачки (с. V), голѣмъ (с. 42), голѣма (с. 46), голѣм©т© (с. 40), голѣмо (с. 44), голѣмо то (с. 45), грѣхатъ (с. 45), грѣхове тѣ (двукратно на с. 40), погрѣшки (с. IV), задрѣмахъ (с. 44), да са надѣвамѣ (с. 47), прѣлюбодѣйство (с. III), желѣзнѣ (с. 41), зѣбрь (с. V), са љкрѣпи (с. 41), слѣзи (с. 41), излѣзе (с. 43), слѣзна (с. 42), излѣзоха (с. 44), Полѣзно (с. 47), благолѣпенъ (с. 44), да са несъмнѣва (с. 46), мѣдъ (с. 40), не са е измѣнилъ (с. 46), намѣри (с. 42, 43), не са намѣри (с. 44), по примѣра (с. V), мѣсто (с. 42), припѣвъ (с. IV), ПРѢДИСЛОВІЄ (с. III), сирѣчь (с. IV, V, 40), свѣтъ (с. 40), насвѣтлѣха (с. 40), съсѣди (с. III), възсѣдналъ (с. 42), насѣклъ (с. 41), с©сѣченѣа (с. 42), на сѣченѣ те (с. 42), отъ сѣкоха (с. 41), смѣшно (с. 46), трѣва (с. III), тѣло то (с. 43), тѣлопохотн© т© (с. 47), тѣлесно (двукратно на с. III), хлѣбъ (с. 43), за да исцѣлава (с. IV), цѣн© т© (с. 44), да по цѣръ« тѣ (с. III), челѣкъ (с. 41, 44), челѣка (с. 44), человѣцѣ (с. 45).

Ж. Във формите за винителен падеж мн. ч. на третоличното местоимение и в притежателното местоимение за 3 лице множествено число, вж. на тѣхъ (с. III), отъ тѣхнѣ те (с. 39), тѣхна та (с. 47), за тѣхн© т© (с. 46).

З. Във формите за минало свършено и минало несвършено време, както и в съответните причастия на ония глаголи, които образуват тия времена на -ях [12, с. 14], бѣ (с. 39, 40, 42, 43), бѣше (с. 41, 42, 44; двукратно на с. 39), бѣх© (с. 43), бѣха (с. 45), видѣ (с. 42, 43, двукратно на с. 44), видѣха (с. 44), насвѣтлѣха (с. 40), воспѣ (с. 40), видѣлъ (с. 41), прѣстарѣлъ (с. 39).

И. В морфемата **ня/не-**, с чиято помощ се образуват неопределителни местоимения и местоименни наречия, вж. нѣкой (с. IV, V, 42; двукратно на с. 41), нѣкого (с. III), нѣкоа (с. 44; двукратно на с. III), нѣщо (с. III), за нѣкакв© (с. 46), нѣкога (с. 39), нѣкакво (с. 44), нѣкакъ (с. V), нѣколко (двукратно на с. 46), нѣколко (с. 41).

Й. В окончанието за дателен падеж ед. ч. на съществителни собствени имена, които принадлежат към а-основа в старобългарския език, вж. МИНѢ И АНТИПѢ (на титулната страница).

Във връзка с употребата на буквата ѣ в МК са открити следните особености:

А. Буквата ѣ се пише в корена на прилагателното име **ням** (вж. нѣма на с. 45; нѣм© т© двукратно на с. 45; нѣмѣ на с. 39), а също така и в безличния глагол **няма** (вж. нѣма

на с. 45), т. е. омофоните **няма** (прилагателно име в женски род) и **няма** (безличният глагол) не се различават чрез правописа⁵.

Б. Членът за множествено число **-те** се пише с буквата **ѣ** и с буквата **ѣ**, вж. отъ тѣхнѣ те (с. 39), за дарѣѣте (с. 40), Ідолскѣ те (с. 41), сѣщѣ те (с. 46), на съченѣ те (с. 42), на светѣ те (с. 39, 46), всички те (с. 47), сѣсѣ светѣ те (с. 47), Ідолослѣжителите (с. 39), боговете (с. 39), на грѣхове те (с. 43), сѣсѣ нашите (с. 47), отъ нашите (с. 47), сѣсѣ всички те (с. 47) и въ рѣцѣ тѣ (с. 41), грѣхове тѣ (двукратно на с. 40), покланяющѣтѣ (с. 39), честнѣтѣ (с. 40), сѣ неговѣ тѣ (с. 40), нечистивитѣ (с. 41), на неговѣ тѣ (с. 47), селскитѣ (с. IV), слѣжителитѣ (с. 39), невѣрни тѣ (с. 40), Ідолослѣжителитѣ (с. 41), безкрайнитѣ (с. 47). Членната морфема се пише с буквата **ѣ** в 13 случая, а с **ѣ** – в 15 случая, т. е. сборникът МК не нормализира единия от двата вида изписване.

2. Неетимологично буквата **ѣ** се пише в думите нарѣди (с. 42), чѣдѣсно (с. 46), горѣщи (с. 43, 47), повелѣвашѣ (с. 45) и воспоминахми (с. 46).

II. **Употреба на буквата ѣ.** Буквата **ѣ** е въведена в азбуката на новобългарския книжовен език от В. Ненович [9, с. 14 – 15] като знак за вокала [ъ] и се използва със същото значение и от други наши възрожденски автори, например от Неофит Рилски [1, с. 34 – 36]. Тя се употребява и в МК [2], където се пише етимологично и неетимологично.

1. Етимологично буквата **ѣ** се пише в следните случаи:

А. В корените на думите бѣдѣ (с. IV), да бѣдѣ (с. 46), бѣдѣщѣй (с. 40), вѣтрѣ (с. 40), въ вѣтрѣшнѣ тѣ (с. 42), изѣднѣшѣ (с. 42), зѣбѣ (с. IV), за зѣбоволь (на титулната страница), отъ зѣбоволь (с. IV), въ кѣщѣ тѣ (с. 42), мѣжѣ (двукратно на с. 44), мѣки (с. 41), мѣчиха (с. 41), пѣтѣ (с. 43, 45), трипѣти (с. 14), безпѣтны (с. III), сѣдѣ (с. 40), въ рѣцѣ тѣ (с. 41), отѣтѣпи (с. 43), на кѣсичко (с. 46), сѣщѣ те (с. 46).

Б. В аористо-имперфектното окончание за 3 лице множествено число, вж. вѣхѣ (с. 43).

В. В глаголното окончание за 3 лице множествено число сегашно време, вж. поманѣтѣ (с. 40), привыкѣтѣ (с. 40), употребѣтѣ (с. IV), приѣтѣ (с. 39).

Г. В падежното окончание за косвен падеж единствено число на думите от ж. р., завършващи на **-а**, например сѣ вѣрѣ (с. IV, V), голѣмѣтѣ (с. 40), въ кѣщѣ тѣ (с. 42), нѣмѣ тѣ (двукратно на с. 45), цѣнѣ тѣ (с. 44), въ вѣтрѣшнѣ тѣ (с. 42), за нѣкакѣ (с. 46), за тѣхнѣ тѣ (с. 46), Въ Печатницѣтѣ (на титулната страница), за всакѣ слѣчкѣ (с. III), сѣ такаѣ дарѣ (с. IV), зѣбнѣ (с. IV), въ всакѣ цѣркѣ (с. IV), на молѣ (с. V), сѣ наредѣтѣ (с. V). В МК е отразена и диалектната особеност, свързана с генерализиране на винителната форма на имената от женски род, завършващи на **-а**. Винителната форма е поела службата и на именителната форма, затова се срещат изписвания като много може тѣхна та молѣ (с.

47), нейна та молвѣ е най прѣлта (с. 47), цото єднѣ овца ако са изгвѣи (с. III), на кадѣто ны влачи тѣлопохотнѣ тѣ волла (с. 47). В МК изписването на буквата ѣ във винителните форми на тези думи не е последователно прокарано, но този въпрос няма да бъде разгледан тук, защото той е свързан с морфологията.

2. Буквата ѣ се пише неетимологично в следните случаи:

А. В думи от славянски и български произход, вж. кѣмъ (с. 43, 46), сѣмъ (с. V), сѣсъ (трикратно на с. 41), такѣвъ (с. IV), тѣй (с. IV), Тѣй (с. IV, 44), никѣкъ (с. 45), за намѣрѣніе (с. V), натаѣкъ (с. 42), сѣбѣченѣа (с. 42), са вѣзѣи (с. 43), са сѣвѣди (с. 42).

Б. В съчетанията с плавните съгласни, вж. свѣрши (с. 40), си свѣрши (с. 40), да тѣрпи (с. 41), тѣрпеніе то (с. 46), тѣрѣдѣ (с. 39), трѣсешѣ (така! с. 42), вѣрѣи (с. 43), 1^вѣрнѣ (с. 43), са хѣрѣлихъ (с. 44), си вѣрѣллъ (с. 44), трѣгнахмы (с. 46), припѣлѣа (с. 45), сѣлѣы (с. 43).

В. В членната морфема за мъжки род ед. ч., вж. 1^вбѣйцѣтѣ (с. 42) и на дѣскодѣтѣ (с. 43).

Г. В думи от турски произход, вж. бакѣръ (с. 40).

Изписването на буквата ѣ в глаголната форма рѣспѣли (с. 41) може би се дължи на допуснатата печатна грешка.

Направеният преглед на употребата на буквите ѣ и ѣ в МК позволява достигането до следните обосновани изводи. Матей Преображенски следва в общи линии етимологичния правопис на Търновската книжовноезикова школа⁶. Буквите, чиято употреба е разгледана тук, се пишат предимно на етимологичните си места, както това е възприето от Търновската школа. Така проучваният сборник се включва в утвърждаването на книжовноезиковата практика на Търновската школа⁷.

БЕЛЕЖКИ

1. Сборникът МК е издаден от Дунавската печатница в Русе през 1867 г. Опис на тази книга вж. в [11, с. 806, кол. 2], [7, с. 531], [10, с. 287, кол. 1], [5, с. 3] и [6, с. 133].

2. Вж. описите, посочени в предходната бележка, а също така [3, с. 59] и [2].

3. Сведения за съдържанието на МК вж. в [2].

4. Езикът на МК досега не е изчерпателно изследван. Разгледани са само графичните особености на този сборник (вж. [2]).

5. Например Неофит Рилски предлага омофоните нѣма и нѣма, а също така лѣкъ и лѣкъ да се разграничават чрез изписването на буквата е или ѣ, вж.: „Защо ако напишешъ нѣма женѣ (> | a | o | v | g | u | n | Ā) сѣсъ е, ще да стѣне нѣма женѣ (d | n | ° | c | e | i | g | u | n | a | × | k | a) тѣко ѣ лѣкъ (Ń | a | t | r | i | k | ā | n) ѣ лѣкъ (° | l | a | j | r | ā | v) колко ѣ голѣмо рѣзличіе междѣ нѣма женѣ, ѣ нѣма женѣ!“ [БОЛГАРСКА ГРАММАТИКА, с. 26, бел. под л.]. Самият Неофит Рилски прилага този начин на изписване в своя превод на Новия Завет [1, с. 133].

6. Характеристика на книжовноезиковия модел на Търновската школа и на неговото влияние върху българския книжовен език вж. в [8, с. 113 – 117], [9, с. 36 – 39] и [4, с. 180].

7. Това е особено важно по отношение на изписването на члена за множествено число -тъ. Авторите от Пловдивската книжовноезикова школа членуват съществителните имена от м. и ж. р. (и прилагателните от трите рода) в множествено число с член –ти (в именителен падеж) и с член -ты във винителен падеж [8, с. 112; 9, с. 33; 4, с. 180].

ИЗТОЧНИЦИ

1. БОЛГАРСКА ГРАММАТИКА – Неофит Рилски. Болгарска граматика. Фототипно издание. С., Издателство “Наука и изкуство”, 1984, XIX + 220 с.

2. МОЛѢБНИИ КАНОНИ Ко сватомъ славному мченику МИНѢ за изгвѣна вещь. и Ко св. священномченику АНТИПѢ За зѣбоболь и главоболъ и за други болѣсти. Съставилъ М. ПЕТРОВЪ Монахъ свато Преображенецъ въ Търновско окръжїе. РУСЧЮКЪ, Въ Печатницѣ на Дънавскѣ областъ, 1867, 48 с.

ЛИТЕРАТУРА

1. Братанов, И., Езикът на Неофитовия превод на Новия Завет (Графични, правописни и фонетични особености). Специализантска дипломна работа. Машинопис. Шумен, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, 1997, 192 с.

2. Братанов, И., Графични особености на сборника МОЛѢБНИИ КАНОНИ на Матей Преображенски. – В: *Арнаудови четения* (Сборник доклади и съобщения). Т. V. Русе, 2007 (под печат).

3. Диамандиева, К., За литературната дейност на Матей Преображенски. – В: *Отец Матей Преображенски – Миткалото* (Статии и научни съобщения). Съставител Тодорка Драганова. С., Издателство на ОФ, 1988, с. 53 – 61.

4. История на новобългарския книжовен език. Отговорни редактори ст. н. с. I ст. Елена Георгиева, ст. н. с. II ст. Стоян Жерев, ст. н. с. I ст. Валентин Станков. С., Издателство на БАН, 1989, 542 с.

5. Ковачев, Ст. н. с. М., Отец Матей Преображенски (Миткалото). Библиографски указател. В. Търново, Издава Окръжната библиотека “П. Р. Славейков”, 1986, 35 с.

6. Ковачев, М., Отец Матей Преображенски. Библиографски указател. – В: *Отец Матей Преображенски – Миткалото* (Статии и научни съобщения). Съставител Тодорка Драганова. С., Издателство на ОФ, 1988, с. 133 – 154.

7. Погорелов, Проф. В., Опис на старите печатни български книги (1802 – 1877). С., Издава Народната библиотека в София, 1923, 796 с.

8. Русинов, Р., Учебник по история на новобългарския книжовен език. С., Издателство „Наука и изкуство”, 1980, 384 с.

9. Русинов, Р., История на българския правопис. С., Издателство “Наука и изкуство”, 1985, 147 с.

10. Стоянов, Д-р М., Българска възрожденска книжнина (1806 – 1878). С., ДИ “Наука и изкуство”, 1957, 664 с.

11. Теодоровъ-Баланъ, А., Български книгописъ за сто години (1806 – 1905). С., Издава Българското книжовно дружество въ София, 1909, 1668 с.

12. Уп©тване за правописъ на българския книжовенъ езикъ. Издание на „Младъ читателъ”, Плъвенъ, Кооперативна печатница „Изгръвъ”, 1923, 19 с.

*Докладът е публикуван в Научни трудове на Русенския университет „Ангел Кънчев”, т. 46, серия 7.3 – Майски научни четения. Русе, 2007, с. 32 – 38. Той е част от по-голямо изследване, в което ще бъдат разгледани всички особености на езика на Матей Преображенски.